

Právní dějiny církví – Téze k přednáškám 2013/2014

16. – 20. století

Prof. JUDr. Jiří Rajmund Tretera, Doc. JUDr. Záboj Horák, Ph.D.

16. století

Jean Chappuis a jeho extravaganty. *Corpus Iuris Canonici*.

Kolem roku 1500 sebral do jedné sbírky pařížský právník J. Chappuis 20 dekretálů papeže Jana XXII. ze 14. století pod názvem *Extravagantes Ioannis Vicessimi Secundi*. Kromě ní uspořádal ještě další sbírku 74 dekretálů dalších papežů pod názvem *Extravagantes Communes*. Obě jsou soukromými sbírkami, které byly zařazeny jako poslední do svodu šesti sbírek předpisů kanonického práva, který od roku 1582 nesl název *Corpus Iuris Canonici* a byl jako hlavní pramen církevního kanonického práva používán až do roku 1918.

Neúspěch pokusů konciliaristů o reformu církve v hlavě a údech

Další církevně-politický vývoj v Evropě ovlivnily zejména tyto projevy vnitrocírkevního úpadku:

- skandální a nákladný způsob vedení papežského dvora a spravování církevního státu,
- nezdar pokusů o reformu církve v hlavě a v údech, vedených koncily konaných v patnáctém století, nesoucími se v duchu *konciliarismu*, tj. učení, které zdůrazňovalo význam ekumenických koncilů (shromáždění všech katolických biskupů) až tak daleko, že autorita těchto koncilů byla nadřazována autoritě římského biskupa, tj. papeže.

Neúspěšný pokud jde o reformu církve v hlavě a v údech byl i osmnáctý ekumenický koncil, tj. **Pátý lateránský koncil** (1512–1517). Byl posledním, na němž se ještě idea konciliarismu prosazovala. Na dalším koncilu, konaném o několik desetiletí později v jihotyrolském Tridentu, byla tato nauka již zavržena jako bludná.

První a druhá církevní reformace

Počátky rozsáhlé církevní reformace, která zasáhla téměř všechny země tehdejšího katolického světa, jsou obvykle kladeny do vystoupení

- Martina Luthera ve Wittenbergu v severním Sasku,
- Ulricha Zwingliho v Curychu,
- Jana Kalvína v Ženevě a
- Martina Bucera ve Štrasburku,

k nimž došlo v prvních desetiletích šestnáctého století.

Někteří reformační církevní historici tuto světovou reformaci charakterizují jako „druhou reformaci“, kdežto předcházející reformační hnutí pozdního středověku označují jako „první reformaci“. Jde o reformační hnutí vycházející

- z Burgundska (valdenští),
- z Anglie (viklefsté, lolardi)
- z Čech (husité).

Martin Luther a jeho reformace

Iniciátorem německé reformace byl **doktor Martin Luther** (1483–1546), kněz a řeholník řádu mendikantských augustiniánů. Byl synem živnostensky podnikajícího horníka v saském Eisleбену. Stal se okružním podpřevorem augustiniánů a profesorem teologie na univerzitě v saském Wittenberku (později přemístěné do blízkého Halle nad Sálou).

Při studiu Pavlova listu Římanům Luthera silně oslovila téze, že před Bohem nemůže být člověk ospravedlněn na základě svých vlastních dobrých skutků, ale pouze milostí Boží, které se mu dostává společně s vírou.¹

V tomto smyslu se Martin Luther jeví jako pokračovatel v Pavlově zápase proti „skutkařskému“ pojetí náboženství v podání farizeů, a v Augustinově boji s mnichem Pelagiem o skutečný význam „záslužných skutků“ řeholníků i ostatních křesťanů. Luther možná až extrémně vnímá takové scestné „záslužnictví“ v tehdejší pastorační praxi hojně rozšířené a bojuje proti němu možná až příliš.

Nejprve se postavil proti tehdejší praxi získávání odpustků (prominutí časných trestů za hříchy již předtím ve svátosti pokání odpuštěné – samozřejmě po účinné lítosti, zpovědi a dostatečně provedené nápravě),² aniž by zpočátku odmítal podstatu odpustků. Později podrobuje kritice vše, co podle jeho názoru církev dodatečně připojila k původní křesťanské víře jako „lidské nálezky“ a čím se přizpůsobila okolnímu pohanskému světu, a snaží se od toho církev očistit a otevřít k prohloubení víry jednotlivců.

Tak vidí reformační křesťané podstatu reformace: reformačním otcům podle nich nešlo o to víru „zjednodušit“, „usnadnit“ nebo dokonce „zmodernizovat“, ale prohloubit a obnovit podle jejich představy o prvotním křesťanství. Možná je přijatelný i názor, že reformační revoluce patří mezi „konzervativní“ revoluce v dějinách světa. A ještě je možná dobré vzít v úvahu citát jednoho paradoxního postřehu z doby ne zcela dávne: „Luther odmítl víru v autority, aby založil autoritu víry“.³

Luterskou reformaci se podařilo úspěšně prosadit díky podpoře ze strany některých říšských knížat a měst, středních i lidových vrstev, jakož i těch kněží i řeholníků, kteří byli o správnosti jeho názorů přesvědčeni, a to jak proti papežství, katolickým biskupům, císaři a těm knížatům, kněžím a řeholníkům, kteří zůstali katolíky, na jedné straně, tak v boji proti náboženským blouznivcům (cvikavským „svatým“ v Sasku) a vzbouřeným sedlákům vedeným *Tomášem Müntzerem* v tzv. selské válce, na straně druhé.

Lutherovo vystoupení vedlo od jeho odporu proti nevhodnému hlásání odpustků uveřejněním wittenberských tézí z **31. října 1517**⁴ po zpochybnění autority papeže a koncilů. Za to ho papež Lev X. exkomunikoval bulou *Exsurge Domine* (1520) a císař Karel V. uvalil na Luthera a jeho stoupence říšskou klatbu (acht) *Wormským ediktem* (1521).

Luterská reformace se stala *knížecí reformací* a vedla k vytváření zemských církví – *Landeskirchen*, ve kterých zeměpáni zaváděli reformaci shora. Knížata nakloněná reformaci, postupně *protestovala* proti provádění Wormského ediktu. Po protestu na říšském sněmu ve *Špýru* (1529) se jim dostalo posměšného označení **protestanté**. Nejen oni, ale všichni reformační křesťané (i jiní než luterští) si během doby natolik na toto označení zvykli, že ho dnes používají i sami pro sebe a jsou na ně dokonce hrdí. Výraz protestanté začal být užíván především v anglosaské oblasti, kde na rozdíl od kontinentální Evropy výraz evangelíci není znám.⁵

Augsburské vyznání víry (1530) a Formule svornosti (1577)

Ve smířlivém tónu formulovaným naukovým základem stoupenců Lutherovy reformace se stalo vyznání víry, které ve formě delšího pojednání koncipoval Lutherův stoupenec a přítel, humanisticko-renesanční učenec **Filip Melancton**. Důvodem, proč právě on, známý svým mírným, tolerantním a diplomacií nakloněným stylem, byl pověřen vyznání sestavit, byla

¹ Viz *Slovník církevního práva*, s. 120, heslo *sōla fide*.

² Viz tamtéž, s. 93, heslo *odpustky*.

³ MACHOVEC, Milan, *O tzv. dialektické teologii současného protestantismu*, Academia, Praha, 1967.

⁴ Odtud je **31. říjen** velkým protestantským svátkem, slaveným jako **Den reformace** po celém světě, nejvíce ovšem v Německu.

⁵ Od evangelíků je nutno odlišit mnohem užší pojem **evangelikálové**, angl. „evangelicals“, což je označení zvláštního, samostatného hnutí uvnitř protestantských církví, původně zformovaného uvnitř anglikánské církve v 18. století dodnes (viz FILIPI, Pavel a kol., *Malá encyklopedie evangelických církví*, Praha, 2008, s. 56).

snaha neodpuzovat přílišným radikalismem odpůrce reformace. Šlo to přesvědčit katolicky orientovanou část německých knížat, císaře a vposledu i světový politický establishment o relevantnosti luterských postojů v rámci křesťanství a uznání možnosti koexistence luterství s katolicismem. Melanchtonem sestavené pojednání bylo předloženo protestantskými německými knížaty a městy **říšském sněmu**, který byl svolán roku 1530 do jihoněmeckého Augsburgu (tj. shodou okolností do města, které zůstalo katolické). Pro uvedené pojednání se ujal název **Augsburské vyznání víry** (*Confessio Augustana*). Ač svůj prvotní úkol nesplnilo – katolickou část sněmu nepřesvědčilo – je po staletí vyznavačským základem a symbolickou dogmatickou knihou evangelických církví augsburského vyznání (a. v.), zvaných také jako církve lutersko-evangelické nebo evangelicko-luterské.

Pro formování světového luterství měl základní význam

- Lutherův překlad Bible do němčiny
- Menší katechismus Martina Luthera (pro lidové vrstvy),
- Větší katechismus Martina Luthera (pro teology) a
- Formule svornosti (Formula concordiae), zevrubný konsensuální výklad méně jasných článků Augsburského vyznání víry, jenž byl po desetiletích sporů sestaven v roce 1577 zástupci několika teologických škol a zahrnut v roce 1580 do kompendia luterských věroučných spisů zvaných Kniha svornosti.

Luterská reformace na severu Evropy a ve středovýchodní Evropě

Podobně jako v jednotlivých německých knížectvích byla luterská reformace zavedena díky světským představitelům i v severských zemích – v Norsku, na Islandě a v Dánsku, ve Švédsku, ve Finsku i na území dnešního Estonska a větší části Lotyšska.

V českých zemích se luterská reformace prosadila především mezi německy mluvícím obyvatelstvem, zejména v celém tehdejší Slezsku i obojí Lužici. Česká církev kališnická záhy začala přijímat luterské prvky, k rozhodnějšímu příklonu kališníků (novoutrakvistů) k luterství došlo až v druhé polovině 16. století.

Také v Uhrách došlo k velkému rozšíření luterství, ovšem v konkurenci se silným maďarským kalvinismem. Na Slovensku je dodnes evangelická církev a. v. druhou nejpočetnější církví. Do Polska luterství proniklo jen jako jedna z menšinových církví.

Švýcarská reformace

Reformace prováděná ve Švýcarsku se liší od luterské radikálnější reformací. Jde o rozhodnější odklon od katolicismu projevující se

- v odlišných teologických důrazech, zejména týkající se chápání svátostí,
- v zavedení prostých bohoslužeb (bez liturgického zpěvu kazatele, pouze s lidovým zpěvem žalmů a církevních písní) a prostého liturgického prostoru, bez obrazů a soch.

Na rozdíl od německé reformace nesvěřuje švýcarská reformace vrchní vedení církevních věcí světské moci. Zdůrazňuje nezávislost církve na státu a její právo zaujímat stanoviska k veřejným záležitostem. V této věci se přibližuje přístupu církve katolické.

Vůdčím činitelem švýcarské reformace byla svobodná shromáždění měst a kantonů. Ta povolávala za kazatele a iniciátory reformy církevní správy charismatické osobnosti kazatelů.

Vytvořilo se několik center této městské reformace, především

- v Curychu, kde reformaci provedl **Ulrich Zwingli** (1484–1531), autor prvního helvetského vyznání víry, a jeho nástupce **Jindřich Bullinger**, který po dohodě se ženevskými reformátory napsal *druhé helvetské vyznání víry* jako společné pro zwingliány a kalvinisty, které se pak stalo základním vyznáním většiny kalvinských církví po celé Evropě i v zámoří,
- a v Bernu,
- Basileji,

- v Ženevě, kde reformaci provedl **Vilém Farell** a dokončil jím pozvaný **Jean Cauvain-Calvinus** (1509–1564) i jeho nástupce **Theodor Beza**.

Reformátoři vytvořili v uvedených městech systém správy, který lze označit za lidovou *teokracii*. Městská správa vycházela z náboženských představ lidových vrstev, které byly strženy kazatelským úsilím reformátorů.

Kalvín, syn biskupského notáře z Noyonu v Picardii (severní Francie), rozpracoval svou reformační nauku za svého pobytu v Basileji a Štrasburku a své hlavní teologické dílo *Instituce náboženství křesťanského* věnoval francouzskému králi Františku II. (bez úspěchu, král se k reformaci nepřiklonil). Přijal později pozvání Viléma Farella do ženevské církve. Zavedl v ženevské církvi čtyři kategorie církevních pracovníků, kteří se dělili o její správu: byli to

- *pastoři* (kazatelé), povolání sborem všech věřících, aby sboru sloužili Božím slovem a svátostmi,
- *presbyteři* (laičtí starší), povolání sborem všech věřících, aby dozírali na kázeň a vedli běžnou správu církve,
- *doktoři* (učitelé), kteří vyučovali teologii, a byli rozhodčími ve věcech čistoty víry a výkladu Písma, a
- *diakoni* (služebníci), kteří obstarávali sociální péči.

První dvě kategorie, pastoři a presbyteři, tvořili *konzistorium*. To byla rada, tvořící zastupitelstvo církve ustavené k její svobodné správě. Měla významný vliv na veřejné záležitosti, vyřizované městskou radou. Zařazením starších z řad laiků do vedení církve Kalvín položil základy církevnímu *zřízení presbyternímu*.⁶ K přímé návaznosti došlo v reformaci ve Skotsku (John Knox), ve Francii (hugenoti) a v Cambridge v Anglii (presbyteriáni).

Štrasburská reformace

Zvláštní větev reformace stojící na půl cesty mezi luterstvím a kalvínstvím založili reformátoři **Martin Bucer** a **Wolfgang Capito** ve Štrasburku, kteří zejména v době dočasného Kalvínova přebývání v jejich městě se s ním značně sblížili. Později došlo v alsaské oblasti k polarizaci mezi oběma vůdčími reformačními směry. Obyvatelstvo Alsaska-Lotrinska dodnes je rozděleno mezi tři církve: katolickou, evangelickou (luterskou) a reformovanou (kalvínskou).

Kalvinismus ve Francii, v Porýní, v Nizozemí a ve Skotsku

Kalvínská reformace se velmi rychle rozšířila ze Ženevy do Francie. Calvinističtí reformovaní křesťané, zvaní *hugenoti*, obohatili kalvinismus o prvek synodní, tj. o kombinaci základního významu místního sboru vedeného presbyterstvem s ústředním řízením reformované církve synodem a jeho reprezentanty. Nositeli hugenotského vyznání byla především drobná venkovská šlechta a měšťané, hlavně v jižních oblastech Francie.

Následovaly padesát let trvající náboženské války mezi Francouzi, napětí vyvrcholilo po hromadném vraždění hugenotů za bartolomějské noci (1572).

Za vlády Jindřicha IV., původně kalvinisty, který přestoupil ke katolictví se slovy „Paříž stojí za mší“, došlo k uvolnění tolerančním *ediktem nantským* (1598). Pařížané, zejména prostý lid, v té době vášnivě lpěli na katolictví.

K tragickému vypuzení většiny francouzských kalvinistů ze země došlo o necelých sto let později, po zrušení ediktu nantského Ludvíkem XIV.

Dalším střediskem kalvínské reformace se stalo především Nizozemí, ale také některá německá území v Porýní, zejména Falcko. Mezi německými kalvínskými univerzitami vynikala zvláště nejstarší univerzita na německém území, založená v Heidelbergu. Zde vytvořili

⁶ Cf ŘÍČAN, Rudolf, *Od úsvitu reformace k dnešku*, s. 101.

Kalvínovi žáci – profesori *Olevianus* a *Ursinus* – proslulý **Heidelberský katechismus**, který patří k základním symbolickým knihám světového kalvinismu, donedávna užívaný konfirmandy při přípravě na konfirmaci (např. i v československé církvi evangelické).

Ve Skotsku zavedl kalvínskou reformaci edinburský reformátor **John Knox** (1513–1572), který položil základy presbyteriánské *Church of Scotland*, která má ve Skotsku dodnes tradiční postavení „zavedené“ církve (established Church).

Augsburský mír 1555

Rovnoprávnost katolíků a luterských evangelíků v Německu byla potvrzena *augsburským náboženským mírem* (1555). Ten však nezakotvil žádné náboženské svobody pro poddané, petrifikoval zásadu *cuius regio, eius religio* (čí je vláda, toho je náboženství).

Církevní vládu luterských knížat měla ospravedlnit později vytvořená tzv. **summepiskopální teorie**: na zeměpány prý přešla po augsburském míru pravomoc, kterou měli původně nad svými věřícími katoličtí biskupové. Kníže je proto na svém území *summus episcopus* (nejvyšší biskup). Od této teorie bylo však již v následujících staletích v luterské církvi ustoupeno a řízení církve postupně přešlo do rukou věřícím lidem volenými zástupci, což v praxi znamenalo přiblížení k svobodnější praxi kalvínských církví.

Tridentský koncil (1545–1563)

Katolická církev se pokusila o doktrinní sebevymezení vůči reformaci na Tridentském koncilu. Jím byla v církvi potvrzena linie, kterou historikové dříve nazývali protireformací, ale vzhledem ke snaze obnoveného katolicismu čerpat především z vlastních duchovních zdrojů se užívá dnes raději pojmu *katolická reforma*. Důležitým prvkem bylo odmítnutí konciliaristických teorií, upevnění dogmatické soustavy a doplnění církevního práva o předpisy, kterými byla v církvi upevněna kázeň a odstraněna řada nedostatků.

Suárezovo a Bellarminovo pokračování v díle Tridentského koncilu

Teologové smýšlející v intencích světového katolicismu, např. *Robert Bellarmin* (1542–1621) a *František Suárez* (1548–1617), setrvali na opačných pozicích než teoretici jurisdikcionalismu (státní nadvlády nad církevními záležitostmi). Středověké chápání výkonu církevní moci podepřeli **teorií nepřímé moci církve ve světských (časných) záležitostech**. Papež má moc, jejímž vlastním předmětem jsou záležitosti duchovní povahy (*res spirituales*), zatímco ve věcech světských (*res temporales*) má pouze nepřímou moc, nakolik i tyto věci souvisí se spásou člověka. Na smíšené záležitosti (*res mixtae*) se vztahuje zároveň moc duchovní i světská. Tato vize zjevně zachovává středověký dualismus moci duchovní a světské, avšak usiluje o jejich vyrovnanost a vzájemnou nezávislost v oblasti svých vlastních kompetencí. Státní moc má napomáhat církvi ve splnění jejího poslání a respektovat kompetence církve v oblastech regulovaných kanonickým právem.

Anglická reformace

V Anglii byla reformace prosazena shora přímo panovníkem.⁷ Král **Jindřich VIII.** (1491–1547) se věnoval se zálibou teologii a oponoval svým spisem na obranu sedmi svátostí Martinu Lutherovi, za což byl papežem odměněn titulem *Defensor fidei* (Obránce víry).

Záminkou pro jeho zásah z roku 1533, kterým odloučil anglickou církev od římské, byl rezervovaný postoj papeže ke králově žádosti o prohlášení dosavadního manželství s Kateřinou Aragonskou za neplatné. Papež, který oddaloval odpověď, byl králem prohlášen za pouhého biskupa římské církve, zatímco sám se prohlásil za ochránce a nejvyšší hlavu církve v Anglii.

⁷ Po stránce doktrinní nešlo v Anglii o tak zásadní změnu, proto mnozí autoři váhají označit odloučení anglikánské církve od papežství za reformaci.

Téhož roku papež deklaroval samočinnou exkomunikaci krále Jindřicha VIII., k níž z katolického hlediska došlo, což se samozřejmě minulo účinkem. Král naopak o rok později prosadil v parlamentu významné změny církevní ústavy, jimiž bylo dosaženo naprosté nezávislosti na papeži. Odpůrci odloučení od Říma, biskup John Fisher, a kancléř Thomas Morus (autor *Utopie*), byli popraveni. K anglikánské církvi přešli – až na Johna Fishera – všichni dosavadní katoličtí biskupové v Anglii.

Nejvyšším duchovním představitelem *Church of England* se stal anglický primas – arcibiskup canterburský. Teprve po smrti Jindřicha VIII, až roku 1559, byla zákonem parlamentu prosazena i nová liturgie.

Skutečné reformační prvky vnesl do anglikánství až po smrti Jindřicha VIII. canterburský arcibiskup *Tomáš Cranmer* (1489–1556), zvláště liturgickou knihou *the Book of Common Prayer* (1552) a vyznáním víry zvaným *Dvaadvacet článků* (1553). Tým reformátor byl později na příkaz královny Marie Tudorovny spolu s dalšími dvěma anglikánskými biskupy upálen v Oxfordu. Postavení anglikánské církve jako *Established Church* byla obnovena za vlády královny Alžběty I., za níž byla anglikánská reformace dokončena.

Puritánská reformace v Anglii

Částečná reformace, kterou panovníci a parlament zavedli v Anglii shora, se stala později zdrojem dalšího reformačního hnutí, což vedlo k prohloubení náboženství, ale i určité míry politické nestability v zemi.

Z univerzity v Cambridge vyšly impulzy ke kalvínské reformaci, zvané *puritánskou*. Puritáni chtěli anglikánskou církev očistit (*to purify*) podle ženevských reformačních zásad od zbytků katolického *liturgismu* v boholužebných řádech a *episkopalismu*, vlády biskupů v církevním zřízení, které byly v anglikánství ponechány jako kompromis mezi katolictvím a protestantstvím.

- *Presbyterní směr*, jehož hlavním protagonistou byl profesor univerzity v Cambridge **Thomas Cartwright** (1535–1603), navazující na skotského reformátora Johna Knoxe, vychází v myšlenky všeobecného kněžství všech věřících a je charakterizován vícestupňovostí církevní správy. Členové presbyterní neboli presbyteriánské církve (ve Skotsku i v Anglii) se účastní na její správě volbou presbyterů, tj. laických starších, kteří spolu s kazateli spravují sbor, a volbou vysílají zástupce do vyšších a nejvyšších církevních orgánů. Sbor je podřízen vyšším orgánům, které se skládají z laiků i duchovních. Hlavními věroučnými dokumenty presbyteriánů se staly *Westminsterské vyznání víry* a *Westminsterské katechismy*.
- Směr *independentský* neboli *kongregační*, jehož duchovním otcem byl **Henry Jacob** (1563–1642), rovněž vyučující v Cambridge, hlásal nezávislost církve na jakékoliv světské moci a svěřoval správu církevních záležitostí pouze samotným shromážděním⁸ věřících. Nezná vícestupňovost církevní správy.

Oba směry původně působily v rámci oficiální anglikánské církve a bojovaly o její ovládnutí. V dalším století kongregacionalista **Oliver Cromwell**, lord-protektor anglické republiky (1649–1658), dosáhl po zatčení presbyteriánských poslanců dočasné převahy kongregacionalistů v parlamentu.

Později *separatisté* v obou směrech se od anglikánské církve oddělili a vytvořili vlastní, na anglikánské církvi a na státu nezávislé církve.

Baptisté a kvakeři

⁸ Latinsky *congregatio* = shromáždění, sbor. Kongregacionalisté hlásají, že „bohoslužebně shromážděná obec (congregatio) je církví v plném smyslu a je nezávislá na vyšších instancích církevní nebo státní moci, podléhá jedině Kristu, tomu však plně a bezpodmínečně“ (FILIPÍ, Pavel, *Křesťanstvo*, s. 135).

Třetí a čtvrtou větev puritánství v Anglii vytvořili

- *baptisté*, důsledně zachovávající kongregační zřízení, nezávislost na světské moci a vyznavačský charakter církve, jehož projevem je vyznavačský křest v odpovídajícím věku, za současného popření platnosti křtu vykonaného v dětství, a
- *kvakeři*, kteří odmítají kazatelský úřad a v jejichž shromáždění vede bohoslužbu ten, kdo je k tomu osvětlen vnitřním světlem.⁹

Všechny tyto konfese mohly svobodně uskutečňovat svoje představy o uspořádání vztahu světské a církevní obce teprve v Severní Americe. Americká demokracie má své kořeny právě v jejich působení.

17. století

Princip smlouvy a otcové poutníci

Kongregacionalističtí separatisté, jejichž představitelem byl **Robert Browne** (1550–1633), odmítli státní církev a zavedli *princip smlouvy*, na jejímž základě se věřící organizují. Skupina kongregačních separatistů pod vedením **Johna Robinsona** se usadila roku 1609 v holandském Leydenu a roku 1620 emigrovala do Ameriky. Ještě před přistáním jejich lodi Mayflower¹⁰ v americkém Plymouthu vytvořili právní dokument zvaný *Mayflower Compact*, jímž byla koncepce smlouvy rozšířena i na oblast civilní správy.¹¹

Vestfálský mír

Ukončil roku 1648 třicetiletou válku, poslední válku v evropských dějinách motivovanou náboženským vyznáním, a upevnil zásady *cuius regio, eius religio* na území německých knížectví. *Za třetí uznané vyznání byl přijat kalvinismus*, který se stal státním vyznáním některých knížectví v Porýní (např. ve Falcku) a získal vedle luterství i určitý vliv na území na severovýchodě – v Pruskem ovládaném Braniborsku.

Poměr absolutistické monarchie vůči církvi: státní církevnictví, jurisdikcionalismus

Z hlediska konfesněprávního uspořádání bylo pro katolickou církev nebezpečné, že sami katoličtí panovníci převzali způsob správy církve, který se již dříve rozvinul v některých protestantských státech a označuje se pojmem *jurisdikcionalismus*.¹²

Světský panovník má v tomto systému tzv. *iura maiestatica circa sacra* – sám určuje pravidla vztahu mezi státem a církví bez ohledu na skutečné zájmy a potřeby církve, i když navenek prokazuje církvi přízeň.

V katolických zemích se jurisdikcionalismus projevuje snahou o omezení vlivu centralismu papežství a římské kurie. Panovníci sice uznávají katolickou církev jako univerzální instituci v čele s papežem, avšak přiznávají jí pouze omezenou duchovní moc, zatímco církev na teritoriu svých států považují za pouhou národní instituci, která jim zcela podléhá. Proto si vůči ní vyhrazují zejména tato práva:

- *ius advocatiae (ius protectionis)* – právo na ochranu a péči, která se ovšem uskutečňuje pouze v záležitostech, které jsou podle panovníkova úsudku v zájmu státu, např. dozor nad správou majetku, trestní normy na ochranu katolické víry apod.,

⁹ Kvaker *William Penn*, zakladatel státu Pennsylvania, je otcem myšlenky přátelské odluky státu a církví, jenž se stal základem americké konfesněprávní úpravy.

¹⁰ Konvalinka.

¹¹ Tato dohoda plnila funkci ústavy plymouthské kolonie až do připojení ke státu Massachusetts v roce 1691.

¹² Německy *Staatskirchenhoheit* - nadřazenost státu nad církví. Způsob správy církve v období absolutistické monarchie se nazývá též *Staatskirchentum* - státní církevnictví.

- *ius inspectionis* – právo dozoru nad vnějšími projevy náboženského života – publikační činností, poutěmi i nad řeholními řády a kongregacemi,
- *ius cavendi*¹³ – právo předběžné státní kontroly církevních právních aktů, uplatňující se především ve formě *placetum regium* a *exsequatur*: panovníkovým předběžným schvalováním promulgace (zveřejnění) papežských i biskupských výnosů na území státu,
- *appelatio ab abusu*: odvolání k sekulárnímu soudu proti právním aktům církevní autority,
- *ius supremi domini* – právo vrchního vlastnictví církevního majetku, které se uplatňuje zdaňováním, dohledem na správu a v některých případech i *sekularizací* (vyvlastněním)
- *ius exclusivae* – právo veta vůči některému kandidátu v průběhu obsazování církevního úřadu.

Katoličtí teologové však setrvali na opačných pozicích. Středověké chápání výkonu církevní moci podepřeli teorií nepřímé moci církve ve světských (časných) záležitostech – *potestas indirecta Ecclesiae in temporalibus*.

Vyvrcholení galikanismu

Odstředivé tendence umožnily katolíkům na území Francie zvláštní sebereflexi: „francouzská církev“ (*Ecclesia Gallicana*) se sama považovala za vybavenou dávnými právy a privilegii, tzv. „galikánskými svobodami“. Vrcholným projevem galikanismu byla „*Deklarace francouzského kléru*“ z roku 1682 o čtyřech článcích, kterou připravil kardinál **Bossuet** (1627–1704).¹⁴

- První článek omezuje papežskou moc pouze na duchovní záležitosti.
- Druhý článek ji omezuje ustanoveními předcházejících koncilů.
- Třetí článek obsahuje „pravidla, mravy a zařízení, přejatá v království a v církvi francouzské“.
- Čtvrtý článek váže definitivní neměnnost papežských rozhodnutí ve věcech víry na následný souhlas církve.

Papež Inocenc XI. proti galikánským článkům protestoval papežským *breve* (krátkým veřejným prohlášením).

Projevem galikanismu bylo v téže době zrušení nantského ediktu králem Ludvíkem XIV.

18. století

Doktrina Třetího Říma a potlačení moskevského patriarchátu (1721)

Ruská monarchie byla až do svého pádu v únoru 1917 spjata těsnými pouty s pravoslavnou církví. Pravoslaví sehrálo v dějinách ruské státnosti rozhodující úlohu

- v boji o setřesení tatarského jha: inspirátorem povstání, jež končilo vítězstvím na Kulikově poli, byl sv. Sergij Radoněžskij,
- jako jednotící prvek, napomáhající překonání původní rozdrobenosti ruských států.

Kolem roku 1510 vytváří patriarcha Filofej doktrinu, podle které Moskevská Rus převzala dědictví Božího království na zemi jako třetí, poslední Řím. Druhý Řím – Konstantinopol – padl a zpronevěřil se; na jeho místo nastupuje Moskva. Doktrina je symbolicky podepřena

¹³ Teoretické zdůvodnění tohoto panovníkova práva podal Bernhard van Espen ve spise *De promulgatione legum ecclesiasticarum* (1712).

¹⁴ Čti Bosjö.

legendou o bílém mnišském klobouku, který údajně kdysi daroval císař Konstantin papeži Silvestrovi na znamení moci nad Římem a který byl později přenesen do Konstantinopole. Odtud jej Filofej převezl do Ruska a od té doby ho používají moskevští patriarchové dodnes.

Myšlenka Moskvy jako třetího Říma přesvědčovala vládce i jeho poddané, že jedině oni jsou strážci „čistého křesťanství“.

Právě v této víře lze bezpochyby vystopovat zdroje pozdějších přezíravých postojů některých ruských pospolitostí vůči všemu západnímu a jinonárodnímu, i jejich sklonů k mesianismu. K dědicům těchto postojů patřila i sovětská moc.

Představa tvůrců mystických představ o realizaci Božího království na zemi prostřednictvím ruského impéria se pod vládou panovníků stupňujících svou absolutistickou moc obrátila v opak – ne teokracie, ale etatismus v Rusku zvítězil. Vnější projevem toho se stalo zrušení patriarchátu carem Petrem I. (1721). V mezidobí 1721–1917 pak nestál v čele ruské pravoslavné církve patriarcha, ale kolektivní orgán zvaný Posvátný synod, ve skutečnosti však carem jmenovaný státní úředník zvaný vrchní prokurátor Posvátného synodu.

Pietismus a metodismus

V *protestantských církvích*, zejména v luterství, se od počátku 18. století rozšířil směr zvaný **pietismus**, jehož zakladatelem byl *Jakub Spener* (1705) v Halle nad Sálou. Proti strohé protestantské ortodoxii a jejímu nezájmu o veřejné záležitosti staví praxi víry intenzívně prožívané ve společenství církve a s tím spojené prosazování křesťanských ideálů ve veřejném životě. Jejich vlivem se pojmání vztahu církve a státu v luterském protestantismu přibližuje ke svobodnější, na státě méně závislé kalvínské praxi.

Významným pietistou byl hrabě *Mikuláš Ludvík Zinzendorf*, který roku 1727 obnovil *Jednotu bratrskou v Herrnhutu* (Ochranově) u Žitavy. Tato misijně orientovaná církev o něco později ovlivnila v Anglii vznik **metodismu**, hnutí duchovního probuzení uvnitř anglikánské církve, které v Oxfordu založili *John* a *Charles Wesleyovi* a *George Whitefield* (1751). Hnutí mělo od počátku misijní charakter.

Po roce 1770 metodisté vytvořili vlastní církev, která měla (a dosud má) velký vliv na náboženský a veřejný život v severní Americe. V otázkách církevního zřízení metodisté navazují na anglikánský *episkopalismus*, avšak se značnou spoluúčástí laiků na řízení církve a s mnoha vlastními originálními prvky.

Metodistickou církev nepočítáme mezi církve puritánské, k protestantským církvím však ano. V USA jsou metodisté po baptistech druhou největší protestantskou církví. Na britských ostrovech a v členských státech Společenství národů tvoří významné menšiny, rozšířili se i do některých zemí evropského kontinentu (do Československa od roku 1920).

Ústava Spojených států amerických

Zcela specifický vývoj vztahů náboženské a světské obce nastal v 17.–18. století v Nové Anglii. Hlavní motivací podstatné části prvních kolonistů byla jejich touha realizovat svobodný náboženský život. Proto byla pro postupně se utvářející novou severoamerickou civilizaci vždy příznačná přítomnost vyznavačů většího množství konfesí: presbyteriánů, kongregacionalistů, baptistů, metodistů, katolíků, episkopálů (tj. amerických anglikánů), kvakerů, menonitů, moravských (tj. ochranovských) bratří a dalších. Některé z těchto denominací měly v jednotlivých státech dominantní postavení.

Ideje osvícenství a přirozeného práva, zejména učení Johna Locka, i nutnost pokojného soužití však přivedla Američany k myšlence i praxi náboženské tolerance a svobody. Prvním

vyjádřením náboženských svobod byla „*Základní ústava Karolíny*“, významná je *ústava státu Virginie* (1776). Ve *Virginských statutech náboženské svobody* (1786), jejichž autorem byl **Thomas Jefferson**, se uvádí: „nikdo nebude nucen navštěvovat nebo podporovat jakékoli náboženské obřady, místa i představitele”.

Tyto zásady se pak vtělily do *prvního dodatku Ústavy Spojených států*, který byl k ústavě z roku 1787 připojen roku 1791.

V něm rozlišuje tradiční americká jurisprudencce dvě klauzule:

1. **o zavádění náboženství** (*establishment clause*): Kongres nesmí vydávat zákony zavádějící nějaké náboženství.
2. **o svobodném vyznávání** (*free exercise clause*): Kongres nesmí vydávat zákony, které by zakazovaly svobodné vyznávání nějakého náboženství.

Francouzská revoluce

Nebyla zpočátku namířená proti církvi. K ústavodárnému shromáždění, za něž se prohlásili zástupci třetího stavu, se připojila většina zástupců duchovního stavu. V článku 10 *Prohlášení práv člověka a občana*, schváleného tímto shromážděním, byla vyhlášena svoboda svědomí a vyznání. Ještě v roce 1789 byl na návrh biskupa *Talleyranda* veškerý církevní majetek vyvlastněn. Od té doby následovala řada proticírkevních opatření, mezi nimi také rušení řádů a klášterů. Dosavadní diecéze byly zrušeny, v každém departementu měl působit jeden biskup, volený veškerým obyvatelstvem bez rozdílu vyznání. Faráři měli být rovněž voleni světskými obcemi a placeni státem. Jen pět biskupů a třetina duchovních (*assermentés*) složili přísahu na *civilní konstituci francouzského kléru*, soubor nových předpisů o církvi, vydaných francouzským státem. Ostatní (*refractaires*) odmítli a byli persekuováni (věznění, deportace, popravy).

Obzvláště tvrdým obdobím pro církev byla **jakobínská diktatura** (vláda výboru pro veřejné blaho) po 14 měsících v letech 1793–1794.

Vláda direktoria konečně vyhlásila roku 1795 neutralitu vůči náboženství (aspoň slovně) a zavedla ve Francii jako v prvním evropském státě **odluku církve od státu**. Stát nadále nepřispíval na kult a omezoval výkon náboženství pouze na kultovní budovy.

19. století

Napoleonův konkordát, sekularizace duchovních knížectví v Německu

Stav napětí mezi Francií a Apoštolským stolcem, který trval od vyvlastnění církevního majetku francouzským parlamentem v druhé polovině roku 1789, vrcholil za krvavého jakobínského pronásledování katolické církve v roce 1793/1794 a pokračoval i za první odluky státu a církví zavedené vládou direktoria v roce 1795, se pokusil první konzul republiky Napoleon Bonaparte odstranit konkordátem (mezinárodní smlouvou) podepsaným roku 1801.

V konkordátě Francouzská republika

- výslovně uznává význam katolického náboženství jako vyznání většiny francouzského obyvatelstva,
- zavazuje se platit duchovním mzdu náhradou za odňatý církevní majetek.

Apoštolský stolec uznává, že první konzul jako hlava francouzského státu má stejně jako dříve francouzský král právo nominovat biskupy, kteří jsou až poté potvrzováni Apoštolským stolcem.

Napoleon však vzápětí konkordát porušil tím, že jej jednostranně doplnil o *77 organických článků* (1802), které zesilují podřízenost církve státu. Konkordát však zůstal nadále platným.

Korunovace Napoleona a připojení církevního státu k Francii

Roku 1804 Napoleon nově vytvořil titul císaře Francouzů, za něhož se prohlásil. Ke korunovační slavnosti v chrámu Matky Boží v Paříži pozval papeže Pia VII., v jehož přítomnosti si císařskou korunu vložil na hlavu sám a stejně i korunoval svou manželku Josefínu, vdovu po direktoru Beauharnaisovi. Od papeže přijal pouze svátostinu panovnického pomazání. Roku 1804 bylo jako napodobenina Císařství francouzského založeno Císařství rakouské, zatímco roku 1806 zaniká po 850 letech své existence Svatá říše římská a císař František II. změnil své jméno na František I.

Roku 1808 Napoleon vojensky obsadil Řím, roku 1809 připojil církevní stát ve střední Itálii přímo k Francii a papeže internoval. Dosavadní území církevního státu bylo enklávou Francie, zatímco jiná italská území se jako satelitní režimy octla pod vládou dosazených Napoleonových příbuzných.

Febronianismus a sekularizace duchovních knížectví v Německu

Na německé katolíky zapůsobil v druhé polovině 18. století spis *De statu Ecclesiae*, který vydal světitel biskup Mikuláš Hontheim z Trevíru pod pseudonymem **Febronius**. Popírá papežský primát, zdůrazňuje úlohu biskupů. Nejvyšší autoritu v církvi má mít podle něho koncil. Veliký vliv získal na vídeňském dvoře a uplatnil se v praxi josefinismu.

Silný vliv febronianismu v německých knížectvích usnadnil sekularizaci duchovních knížectví, k němuž došlo na začátku 19. století pod vlivem Francie.

Nejprve v důsledku *míru lunévillského* z roku 1801 Francii připadla dosud německá území na levém břehu Rýna (Falcko a levobřežní Porýní), kde veškerá duchovní knížectví byla zlikvidována přímým vlivem práva revoluční Francie.

Roku 1803 na základě výsledků jednání *říšské deputace* (zástupců německých států) na stále zasedajícím říšském sněmu v Řezně (Regensburgu) byla zrušena zbývající německá duchovní knížectví a jejich území připojena německým státům světských vrchností jako náhrada za území ztracená v Porýní.

Konkordátní aktivita Svatého stolce po Vídeňském kongresu 1815

Církevní stát byl obnoven roku 1815 rozhodnutím Vídeňského kongresu. V letech následujících po kongresu usiloval Apoštolský stolec o zlepšení vztahů s jednotlivými státy formou konkordátů, např. roku 1817 s Bavorskem, nebo jiných dohod, jako byla dohoda s Pruskem z roku 1821 o hranicích jednotlivých katolických diecézí na území tohoto království včetně jeho záboru Polska, jejíž výsledek papež vyhlásil svou cirkumskripční bulou. Ve Francii zůstal v účinnosti napoleonský konkordát, díky relativně svobodomyšlné vládě krále Ludvíka XVIII., který odporoval pokusům krajní pravice francouzské šlechty o úplnou obnovu předrevolučního stavu.

Unionované církve v Prusku

Výročí Lutherova vystoupení oslavil roku 1817 král Fridrich Vilém III. na svém území způsobem dosti kuriózním: sám byl (tak jako jeho předkové již po sto let) kalvinistou, přesto si však nevystupoval proti početně většinovému vyznání zemských luterských církví. V uvedeném roce však sjednotil svým panovnickým aktem zemské luterské a kalvínské církve do zemských *unionovaných církví*. Tato unie se udržela nadále a trvá v bývalých pruských zemích i dnes (zatímco v ostatních německých zemích zůstaly evangelické církve nadále odděleny podle vyznání).

Emancipace a defenzionismus katolické církve v 19. století

V 19. století je vnitřní vývoj katolické církve poznamenán

- na jedné straně *snahou po emancipaci* z těsného sevření krunýře státní moci, která je umožněna díky postupnému rozšíření občanských svobod a oslabení státního jurisdikcionalismu, zejména od revolučního roku 1848,
- na druhé straně *obranářskými tendencemi* proti stále sílícímu tlaku liberálních a národních idejí, které v mnoha zemích nahrazují náboženství.

Jen krátkodobý byl trend spolupráce některých církevních kruhů s liberálními doktrínami a myšlenkou přátelské odluky státu a církve (ve Francii v polovině 19. století). Jedním z hlasatelů takové myšlenky byl představitel dominikánského řádu v té době ve Francii obnoveného Henry Dominique Lacordaire.

Avšak obavy před náboženským indiferentismem liberálních kruhů i faktickým vytlačováním náboženství národním zápalem, který nepostrádá svých kultických forem (v pohanském smyslu), vede církevní činitele k politice duchovního defenzionismu, jehož plodem je zesílení centralismu v katolické církvi a posílení jednoty církve zosobněné papežem.

Vyhlášení dogmatu o neomylnosti (infalibilitě) papežské

Jako projev defenzionismu bývají charakterizovány některé akty papeže Pia IX. (1848–1878) jako jím založený *Syllabus zakázaných knih* (1864) a zejména jednání jím svolaného dvacátého ekumenického koncilu, označeného jako **První vatikánský koncil**, který zasedal od prosince 1869. Ten otevřel mimo jiné také otázku formulace věroučného článku o neomylnosti papeže při definování nauky týkající se víry a mravů činěné slavnostním způsobem (*ex cathedra*). Po určitém váhání, kdy někteří biskupové upozorňovali na nepochopení, s nímž se vyhlášený článek víry u vlád a veřejnosti jejich zemí setká, koncil vyslovil dne 18. července 1870 téměř jednomyslný souhlas. Odpůrci dogmatu založili v Mnichově roku 1871 *starokatolickou církev*, která přes veřejnou podporu ze strany vládních kruhů zejména v německy mluvících zemích získala jen zlomek jejich obyvatelstva a nevelký počet kněží.

Spor Itálie a katolické církve

V procesu sjednocování Itálie pod egidou italského národně orientovaného hnutí vedeného piemontským královským rodem byl církevní stát kolem roku 1860 omezen na pouhou pětinu svého původního území. Na tento zbytek církevního státu zaútočila italská vojska roku 1867, byla však v té době přítomným ochranným vojskem z bonapartistické Francie odražena. Po stažení francouzské posádky v důsledku prusko-francouzské války v roce 1870 a vyhlášení dogmatu o papežské neomylnosti byl zbytek církevního státu dne 20. září 1870 italskými vojsky bez protestů evropských států a světové veřejnosti okupován.

Papež Pius IX. se tehdy uzavřel ve vatikánském paláci (do této budovy si přece jen italská vojska neodvážila proniknout), prohlásil se za vězně v budově vatikánského paláce a zvolil v nově nastolených poměrech krajně zdrženlivé postoje. Odmítl Itálii jednostranně vyhlášený *garanční zákon* (1871), který papeži zaručoval nedotknutelnost stejnou jako má hlava italského státu, rentu a nerušené užívání vlastních paláců i letního sídla v Castel Gandolfo. Byla zahájena 59 trvající doba napětí mezi Itálií a katolickou církví, kterým na cestě k dorozumění stála „římská otázka“. Diplomatická zastoupení států u Kvirinálu a Vatikánu jsou od té doby přísně oddělena. Papežové Pius IX., Lev XIII., Pius X., Benedikt XV. a Pius XI. od svého zvolení neopustili své dobrovolné domácí vězení až do vyřešení římské otázky, tedy necestovali nikam ani po Itálii ani mimo ni. Itálie zrušila vyučování náboženství ve školách a zavedla povinný civilní sňatek.

Německo a jeho „kulturní“ boj proti katolické církvi

V souvislosti s porážkou Francie Pruskem bylo v zrcadlové síni ve Versailles vyhlášeno Německé císařství s hlavním městem Berlínem. Za císaře byl 8. ledna 1871 zvolen pruský

král Vilém I. Říšský a pruský kancléř Otto von **Bismarck** vyhlásil tzv. **kulturní boj** (*Kulturkampf*) proti katolické církvi v celém Německu, uskutečňovaný (paradoxně značně jako akt značně nekulturní) především v Prusku, zejména v jeho katolických částech (Porýní, Vestfálsko, Poznaňsko), a také v Bádensku, v Hesensku a v Sasku.

V celém německé říši došlo k likvidaci struktury katolické církve (po ukončení kulturního boje vytvořená biskupství a arcibiskupství mají jiný rozsah, sídla a hranice). Trestní zákoník byl rozšířen o tzv. *kazatelnicový paragraf* z 10. prosince 1871. V něm bylo pod hrozbou trestní sankce zakázáno, aby se duchovní ve svých kázáních dotýkali veřejných záležitostí.

Roku 1872 byla zakázána přítomnost (nedávno obnovených) jezuitů a dalších řádů, které jsou v zákoně označeny jako jezuitům příbuzné, v celé říši. Německými květnovými zákony z roku 1873 byl zpřísněn dozor státu nad církví.

Kazatelnicový paragraf i květnové zákony měly tvrdý dopad i na evangelické a ostatní církve, které nemohly souhlasit s takovým omezením svého působení.

Reakcí na kulturní boj bylo zesílené politické organizování německých katolíků ve straně *Centrum*, založené již před jeho počátkem (a sice roku 1852), původně docela malé. Důsledkem prudkého vzrůstu této strany a její početnosti a vlivu byl Bismarck donucen k ústupu. Od roku 1880 byl dopad zákonů z prvního desetiletí kulturního boje mírněn. Vztahy Německa k Apoštolskému stolci se výrazně zlepšily za pontifikátu Lva XIII. (1878–1903) a zejména po odchodu Bismarcka z funkce kancléře (1890). Kulturní boj po dvaceti letech svého působení pozvolna ustal.

K vyřešení majetkového zajištění všech církví byla v Německu (kromě Pruska) postupně v průběhu 19. století zavedena zemskými zákony *církevní daň*, zamýšlená původně jako prozatímní opatření, tj. přirážka k dani ve prospěch té církve, jejímž členem je daňový poplatník. Ta nebyla v nepruských zemích dotčena ani za Bismarckovy vlády a nabyla však tak silné tradice, že se udržela dosud. V Prusku byla zavedena až na začátku 20. století.

Sociální nauka církve. Papežské sociální encykliky.

Silné sociální hnutí uvnitř katolické církve bylo rozpracováno zejména v německé oblasti. Protože v bismarckovském Německu bylo této činnosti zbraňováno, sešli se jeho protagonisté roku 1883 v zahraničí, a to na zámku v Boru u Tachova (Haid), kde vypracovali *Borské téze* (Haider Thesen), jež se staly ideovou základnou katolického sociálního hnutí v německy mluvících zemích a nakonec na celém světě.

Papež Lev XIII. vtělil základy novodobé sociální nauky církve do své encykliky *Rerum novarum* (1891), kterou jsou katolíci zavázáni k boji za naplnění sociálních práv utlačovaných.

Jeho síla do dnešních dnů hraje roli a v některých letech oslav výročí uvedené encykliky vydali pozdější papežové rozvinutí této nauky v dalších encyklikách, jejichž názvy připomínají výročí původní encykliky (encyklika papeže Pia XI. ke čtyřicátému výročí *Quadragesimo anno* z roku 1931, kriticky se stavící k příčinám tehdejší hospodářské krize, nebo encyklika papeže Jana Pavla II. ke stému výročí *Centesimus annus* z roku 1991).

Proticírkevní hnutí a antisemitské projevy ve Francii

Po porážce Francie Pruskem roku 1870 (a ztrátě Alsaska-Lotrinska ve prospěch Německa) došlo ve Francii k nepokojům. K nim patřila ostře proticírkevní několikaměsíční vláda pařížské Komuny na jaře 1871 i pozdější boje budoucí státní formu Francie, vedené čtyřmi znesvářenými skupinami: republikány, bourbonisty, orléanisty a bonapartisty. Aktivní katolíci se zpravidla angažovali na straně jednotlivých navzájem se potírajících monarchistických směrů. Po konečném vítězství republikánů v roce 1876 nabývá třetí republika francouzská stále více prvků protikatolického zaměření, prosazovanými antiklerikálním spolkem Volná myšlenka,

zednářskou lóží Velký orient, socialistickými stranami a organizacemi.

Konzervativní a nacionalistické proudy provokují naproti tomu některé antisemitské útoky, z nichž nejvýznamnějším právním případem byla aféra Dreyfusova: nespravedlivé odsouzení plukovníka Alfreda Dreyfuse pro špionáž ve prospěch Německa, jeho obhajoba, uvěznění na Dáberských ostrovech, pozdější rehabilitace a nalezení skutečného viníka.

Založení sionismu

Jako reakci na uvedené události a zesílené antisemitské hnutí založil židovský myslitel **Theodor Herzl** (1860–1904) ve svém spise *Der Judenstaat* v roce 1896 plán na vytvoření židovské domoviny ve vlasti židů – v Erec Jisrael – která byla tehdy součástí Otomanské říše. Židé z celého světa byli s entusiasmem a vlasteneckým zápalem vybízeni, aby se z diaspory, z prostředí cizích a jim často nepřátelských národů vrátili do své vlasti a tam vytvořili komunitu, v níž si budou sami vládnout.

Herzlův velkorysý plán se začal ve větší míře uplatňovat až po porážce Turecka, bojujícího v první světové válce na straně Německa a Rakousko-Uherska. Během poválečné likvidaci turecké nadvlády nad národy Předního východu byla Palestina Společností národů v Ženevě svěřena jako mandátní území Velké Británii, tedy zemi, která přistěhovalství Židů ve větším rozsahu umožňovala. Do Izraele směřoval značný počet Židů jak ze sovětského Ruska, tak z nacistického Německa a jím ohrožovaných zemí. Po strašlivých událostech holokaustu (*šoa*) za druhé světové války došlo ke dni 14. května 1948 k založení a osamostatnění Státu Izrael definitivně, současně se zrušením britské mandátní správy v rámci postupné likvidace světové koloniální soustavy.

20. století

Konfesní a světský stát na počátku 20. století

Konfesní stát, tj. systém, v němž je veřejnou mocí jedno náboženství či církev preferováno a jiné buď nepřipušteny vůbec nebo mají postavení institucí pouze tolerovaných, je od 19. století v Evropě a Americe na ústupu. V průběhu 20. století dochází k dokončení likvidace principu konfesního státu. Upevňuje se systém nekonfesního čili *světského státu*, který je již se žádným náboženstvím ani náboženským společenstvím (církví) neidentifikuje a zaujímá k nim neutrální vztah, a to navzdory tomu, že je bere na vědomí, spolupracuje s nimi zejména ve věcech společného zájmu a podporuje jejich společensky užitečné aktivity. Je-li stupeň této spolupráce rozsáhlejší, jde o *kooperační* systém. Tam, kde je zákonodárnými akty omezen, jde o systém *odlukový*. Obvykle jde o odluku přátelskou, někdy dokonce církvemi vyžádanou. V několika případech byla odluka provázena proticírkevním afektem a měla, zejména zpočátku, charakter příliš církvím nepřející. Avšak v průběhu dalšího vývoje se v zemích tato „nepřátelská“ forma odluky zmírnila v rámci demokratické, humánní a práva menšin uznávající společnosti. Přibližuje se takovému modelu, v němž si stát zachovává konfesní neutralitu, ale spolupracuje s církvemi zejména v záležitostech obecného prospěchu.

Něco jiného ovšem byl vývoj v totalitních státech, zprvu především – od listopadu roku 1917 – v zemích, ovládnutých komunistickou stranou, kde ateismus byl součástí státní ideologie. Takový systém bývá nazýván konfesním státem s opačným předznamenáním (*à rebours*).

Exkluzivní veto 1903 a právnícká činnost Pia X.

Poslední pokus o zásah světské moci do volby papeže

V roce 1903 zasáhl rakousko-uherský stát do volby papeže použitím exkluzivního veta, který byl posledním excesem tohoto typu v dějinách. Císař František Josef I. jím z volby za papeže předem vyloučil dosavadního kardinála-státní sekretáře Mariana Rampollu.¹⁵ O to se Rakousko pokusilo ústy kardinála Puzyny, krakovského arcibiskupa. Konkláve se tomuto zásahu, církví již v minulosti vylučovanému, nepodřídilo. Za papeže však byl zvolen přece někdo

¹⁵ Podle Josefa Pejšky byla motivem k vídeňskému zaujetí proti Rampollovi jeho Slovanům nakloněná orientace.

jiný, a sice dosavadní benátský patriarcha Josef Sarto, který přijal jméno **Pius X.** (1903–1914). Ten hned v lednu 1904 vydal přísný zákaz takového zásahu světské moci do volby, a to pod trestem exkomunikace. V prosinci 1904 vydal nový komplexní zákon (apoštolskou konstituci) o volbě papeže.

Pontifikát Pia X.

Celý jeho pontifikát se nesl duchem zdůraznění

- kanonického práva a jeho přísného dodržování, k čemuž patří též *zahájení prací na vytvoření Kodexu kanonického práva*, jenž měl nahradit dosavadní Corpus Iuris Canonici, v roce 1904 a
- teologicky konzervativního přístupu, jak o tom svědčí zavedení *protimodernistické přísahy*, jejíž složení se stalo podmínkou ke kněžskému svěcení,¹⁶ nebo instrukce o povinnosti biblistů držet se myšlenky Mojžíšova autorství Tóry.¹⁷

Papež Pius X. byl tvůrčím konzervativcem, vyznačoval se též rozsáhlou *reformní činností* v oblasti práva a liturgie.

Tak v roce 1907 vydal dekret **Ne temere**, kterým reformoval manželské právo a prosadil, aby zákaz tajných manželství a jiná zpřísnění kázně ve věcech uzavírání manželství obsažená v tridentském dekretu *Tametsi* byla prosazena všude na světě, i v tzv. netridentských místech (viz výše).

Dekret *Ne temere* stanovil podrobně postup při zápisu o uzavření manželství do křestních matrik. Duchovní správci místa uzavření manželství mají povinnost zaslat zprávu o tom na jakékoli místo na zemském povrchu, kde byl křest každé z katolických stran uzavírající manželství vykonán, aby tam došlo k záznamu o uzavření manželství do křestní matriky, což m. j. vedlo k překonání nebezpečí uzavírání bigamistických sňatků.

Záhy poté papež vydal misál, podle něhož došlo k několika zjednodušením mešní liturgie. Piova forma mše sv. je poslední velkou liturgickou změnou až do druhého vatikánského koncilu.

Laicizace veřejného života ve Francii 1901–1905

Proticírkevní hnutí, které se prosadilo ve Francii přibližně od roku 1876, postupně likvidující dosavadní záruky, které katolická církev měla na základě napoleonského konkordátu a organických článků, vstoupilo pod vlivem levicových vlád a parlamentu po roce 1900 do další, radikálnější etapy. Usilovalo o dosažení státu, zvaného *état laïque*.

Druhá odluka státu a církve ve Francii (1905)

V roce 1904 Francie přerušila diplomatické styky s Apoštolským stolcem a prosinci 1905 vyhlásila nový **zákon o odluce státu a církve**, ve francouzských dějinách již druhý.¹⁸ Právní subjektivita církví a náboženských společností byla zrušena, stejně tak i jednotlivých právnických osob vytvořených církvemi. Zbytek mužských a ženských řeholí byl ze země vypovězen. Věřícím se dovolovalo organizovat se (bez duchovních) pouze jako kultovní sdružení (*associations cultuelles*), podle vzoru spolků podle již dříve vyhlášeného zákona o sdruženích

¹⁶ V českých zemích byla na základě tohoto kázeňského zákroku rozpuštěna Jednota katolického duchovenstva, která se po první světové válce stala v přetvořené formě základnou pro založení Československé církve (1920).

¹⁷ Což do značné místy zbrzdilo práci Jeruzalémské biblické školy, v té době vedené dominikány, až do roku 1943, kdy papež Pius XII. uvedené omezení v encyklice *Divino afflante spiritu* odvolal.

¹⁸ První odluka platila za vlády direktoria francouzské republiky v letech 1795–1801.

či spolicích (1901). Stát přestal napříště poskytovat jakýkoliv příspěvek na výživu duchovních a na tzv. kultovní potřeby. Jednou výjimkou bylo financování činnosti vojenských duchovních podle zákona z roku 1876, který zůstal nadále v účinnosti.

Kultovním spolkům bylo přislíbeno, že jim budou svěřeny zestátněné kostely a budovy sloužící náboženským účelům do užívání za symbolický poplatek. Evangelické církve a židovské obce se zákonu o odluce podřídily. Na katolické straně nebylo lehké se vyrovnat se ztrátou diecézní a farní struktury. Apoštolský stolec protestoval.

Během světové války se však konflikt zmírnil, zejména bylo vysoce oceňováno působení duchovenstva ve francouzské armádě, tedy armádě země, která ze všech evropských zemí nesla největší tíhu a přinesla největší oběti v obranné válce proti rozpínavosti Německa a jeho spojenců. Francie se nakonec stala hlavním vítězem války, po níž došlo k rozšíření demokracie ve světě, zejména na východ od francouzských hranic a ve střední Evropě.

Změna vztahů mezi Francií a katolickou církví po první světové válce

Přátelská jednání mezi Francií a Apoštolským stolcem po skončení světové války nenechala na sebe dlouho čekat. Již v roce 1921 byly mezi nimi obnoveny diplomatické styky, záhy nato uzavřena písemná dohoda (*l'accorde*), na jejímž základě 1923 Francie vydala zákon povolující diecézní sdružení, jehož členy mohou být biskupové. Apoštolský stolec tuto úpravu uznal. Na území Alsaska-Lotrinska, navráceném Francii, zůstal nadále v platnosti (a dodnes platí) režim založený napoleonským konkordátem z roku 1801; také francouzská zámořská území měla (a dosud mají) jiný než odlukový systém.

Od té doby osciluje vztah církví a státu ve Francii mezi negativní neutralitou (restriktivní interpretací právních norem) a pozitivní neutralitou. Od počátku páté republiky (1958) získávají v celé Francii církevní školy státní podporu (podle zákona nazvaného *loi Debré*). Režim odluky se i v jiných oblastech v této době natolik zmírnil, že od té doby se francouzský systém vztahu státu a církve stále více přibližuje kooperačnímu modelu světského státu. Později však lze pozorovat nová napětí, způsobená převážně v souvislosti s etablováním početně silné přistěhovalecké menšiny islámské.

Kodex kanonického práva 1917

Již v roce 1904 papež Pius X. (1903–1914) rozhodl vytvořit komisi k sestavení jediného, jednotného a výlučného zákoníka celocírkevního kanonického práva, který by nahradil dosavadní Corpus Iuris Canonici, svod šesti různých právních sbírek, který se v té době již jevil jako příliš archaický jak formálně, tak obsahově. Třináct let vedl kardinál Pietro Gasparri komisi, která konečně předložila návrh jednotného zákoníku papeži Benediktovi XV. (1914–1922), který zákoník svou vlastní mocí vyhlásil. Obdržel název **Codex Iuris Canonici**, ve zkratce CIC. Vyhlášen byl v květnu 1917, *vacatio iuris* trvala přes jeden rok, do neděle svatodušní roku 1918.

Kodex přijímá dělení podle zásad římského práva na *personae*, *res*, *actiones*.

V tomto smyslu je nadepsáno i pět knih Kodexu z roku 1917:

1. Všeobecné předpisy,
2. Osoby,
3. Věci,
4. Různá řízení,
5. Trestné činy a tresty.

Důležitou formální stránkou kodexu je jeho jednotné dělení na kánony, které jsou průběžně číslovány a mohou samy být ještě rozděleny do paragrafů a bodů. Celkem kodex obsahoval **2414 kánonů**. Ve starší literatuře je pro kodex používána jen *zkratka CIC*. Po vydání nového

kodexu v roce 1983 je nutné jejich rozlišení. Běžným se stalo od té doby označení **CIC/1917**. Někteří autoři uvádějí: CICB (B = Benedicti – Benediktův).

Codex Iuris Canonici derogoval od května 1918 *Corpus Iuris Canonici*, či přesněji jeho platné části. Dále však zůstaly platit mezinárodní smlouvy (konkordáty), nabytá práva (*iura quæsita*), nabyté výsady (*privilegia*), některé obyčeje.

Český překlad CIC/1917, který pořídil profesor brněnské právnické fakulty František Kop, byl roku 1947 předložen do Říma ke schválení a vyšel jako trojdílná skripta péčí Římskokatolické cyrilometodějské bohoslovecké fakulty Litoměřicích, pobočky v Olomouci, v roce 1969.

Poválečné konkordáty

Po vzniku nových států **ve střední a východní Evropě** po první světové válce vyvinul Apoštolský stolec rozsáhlou diplomatickou iniciativu, aby v nich zajistil postavení katolické církve. Pád dosavadních monarchických režimů církvi umožnil, aby se uvolnila z krunýře státního poručnictví. Nově založené či obnovené státy byly rychle Apoštolským stolcem diplomaticky uznány a navázány s nimi diplomatické styky na úrovni nunciatur a vyslanectví. Některé obnovené a nově založené státy uzavřely s Apoštolským stolcem konkordátní smlouvy, které napomohly nové, oboustranně svobodnější úpravě vztahu státu a církve.

Mezi prvními novými *konkordáty* byly smlouvy

- s Lotyšskem (1922),
- s Francií (1923)
- s Bavorskem (1924),
- s Polskem (1925),
- s Rumunskem (1927),
- s Litvou (1927).

Ne všechny tyto země měly katolickou většinu obyvatel. Tak např. Lotyšsko je převážně protestantské a Rumunsko pravoslavné.

Následoval *modus vivendi* s Československem (1928) a následně konkordáty

- s Itálií (1929),
- s Pruskem (1929),
- s Bádenskem (1932),
- s Rakouskem (1933/1934)
- a rámcový konkordát s Německem jako celkem (1933).

Rusko za Prozatímní vlády – obnovení patriarchátu

Od začátku 20. století dochází k posunům uvnitř ruské společnosti i samotné pravoslavné církve. Řada pravoslavných myslitelů – Chomjakov, Merežkovskij, Solovjov, Berd'ajev – přicházejí s myšlenkou prosadit nezávislost církve na státu, až i jejich odluku. Ostře kritizují státními úřady prosazovanou Uvarovovu doktrinu z doby cara Mikuláše I. o jednotě samoděržaví a pravoslaví.

Pád monarchie v únoru 1917 znamenal pro pravoslavnou církev zejména osvobození ze státního područí. Během měsíců, které dělily únorovou revoluci od říjnové, zažila církev svobodu, jakou dosud nepoznala (a která jí byla brzy – po bolševické revoluci – vyrvána a razantně změněna v úplný opak).

Již v březnu 1917 pravoslavná církev svolala do Moskvy (coby církevního hlavního města země) po staletích církevní sněm (sobor). Projevem nadšeného oživení náboženství byla činnost stovek přípravných schůzí na úrovni eparchií (biskupství).

Sněm zahájil svá zasedání v Moskvě v srpnu 1917. Jeden z jeho prvních aktů bylo obnove-

ní patriarchátu. Vytvořil a vydal řadu předpisů pro církevní život ve svobodném státě, aniž bylo nutno tyto předpisy schvalovat státní autoritou. Také ostatní církve (katolíci, evangelíci, baptisté) se v éře poúnorové prozatímní vlády těšily dosud nepoznané náboženské svobodě.

Patriarcha byl po několika neúspěšných pokusech konečně zvolen ve chvíli, kdy došly zprávy o bolševickém převratu v Petrohradě. Stal se jím metropolita Tichon, muž vynikajících osobních kvalit i světového rozhledu (1917–1925).

Rusko za bolševiků

Bolševická revoluce v Rusku vystupovala od samého počátku v listopadu 1917 ostře proti všem církvím. Marx prohlásil náboženství za opium lidu, Lenin zase za kořalku; jedním z cílů, které si komunistická strana stanovila ve svém programu, je vypořádat se s náboženstvím, tedy ho likvidovat. Komunističtí vůdci si byli vědomi, že jediná síla, která zbyde po likvidaci všech jejich politických a ideologických odpůrců, jediná myšlenková alternativa, je náboženství, a proto již od počátku s ním urputně bojovali.

23. ledna 1918 byl vydán dekret rady lidových komisařů O odluce církve od státu a škol od církve. Jeho realizace byla odložena až do skončení občanské války, která mezitím – po rozeznání Ústavodárného shromáždění – vypukla.

Některá jeho ustanovení byla realizována okamžitě. Tak např. všechny kostely byly znárodněny. Dekret předpokládal, že se budou farnostem pronajímat.

Po dlouhou dobu se uskutečňovalo spíše revoluční „právo“, jehož součástí bylo ničení kostelů, likvidace klášterů, vyhánění mnichů i kněží, jejich vraždění. Jakákoli veřejná výuka náboženství byla zakázána, nebyla dovolena ani v kostele. Sociální činnost církve byla znemožněna. Jediné místo předávání náboženských informací byly domácnosti/příbytky věřících – v nich se tvořila „domácí“ církev.

25. ledna 1918 revoluční jednotky zastřelily kyjevského metropolitu Vladimira, v letech 1918–1939 zavraždily 130 pravoslavných biskupů. Dochované popisy svědčí o mimořádné krutosti útočníků při jednání s duchovními a lidmi, kteří církev hájili.

Od poloviny dvacátých let byly kostely svěřovány skupině kněží, kteří byli již před revolucí v konfliktu s představenými a kteří se označovali jako tzv. Živá církev. Ti byli vládnoucími komunisty použiti ke kolaboraci.

Likvidace legálního podkladu života církve na území sovětské moci vedla ruskou emigraci roku 1921 na sněmu ve Srjemských Karlovcích (Jugoslávie) ke konstituování **Ruské zahraniční církve** s vlastní hierarchií v čele.

SSSR po občanské válce a v době nové ekonomické politiky (NEP)

Od roku 1922 se pronásledování církví, do té doby spíše neorganizované projevy místní moci, stává akcí celostátně koordinovanou. Na moskevského patriarchu a jeho spolupracovníky, kteří byli až dosud na svobodě (omezované jen stálým sledováním), byla bez soudu uvalena internační vazba. Za svého zástupce stačil patriarcha jmenovat arcibiskupa Agafangela z Jaroslavlě. Toho však záhy GPU¹⁹ odvezla do vyhnanství na Sibiř. Bylo zahájeno několik monstrprocesů proti více než stopadesáti kněžím a aktivním laikům. Vedle dlouhodobých trestů odnětí svobody byl často ukládán trest smrti. Mezi popravenými byl i petrohradský metropolita. Moskevský patriarcha za tři roky v internaci zemřel a nástupce nemohl být zvolen. Také katoličtí biskupové byli uvězněni, vypovězeni nebo použiti k výměně za sovětské špio-ny. Nyní i na konci třicátých let bylo zinscenováno několik procesů proti katolickému duchovenstvu jako „agentům Vatikánu“, končících popravami nebo vězením.

¹⁹ GPU: Gosudarstvennoje Političeskoje Učrežděnije, sovětská tajná policie, předchůdce pozdějšího NKVD a KGB.

Vnitrostranické boje o Leninovo nástupnictví v druhé polovině dvacátých let odvádějí stranické představitele od soustředěnosti na protináboženský boj, přestože všechny směry v marxismu byly vůči náboženství nepřátelské. Také „nová ekonomická politika“ (NEP), která měla v té době přilákat do země investice ze svobodného světa, nedovoluje pokračovat v teroru. Boj proti náboženství se přesunuje do oblasti ideologické a pedagogické. Jeho představitelem se stává tiskový funkcionář J. Jaroslavskij, zakladatel časopisu *Atěist* (1922) a Svazu bezbožníků (1925). Tato organizace (od roku 1929 Svaz bojujících bezbožníků) měla až 30 milionů členů. Vydávala velkým nákladem deník *Bezbožnik* a týdeníky *Antireligioznik* a *Atěist*.

Instrukce O právech a povinnostech náboženských sdružení (1929)

Jediným právním podkladem vztahu státu a církve v zemích Svazu sovětských socialistických republik (SSSR), ustaveném na konci roku 1922, se stala až instrukce *O právech a povinnostech náboženských sdružení* z 1. října 1929. Za tím účelem se musela ve farnosti vytvořit skupina dvaceti věřících (tzv. dvacítky), která se směla na státní orgány obrátit s prosbou o předání znárodněného kostela. Příslušníci duchovenstva se jeví na příště z právního hlediska jako zbyteční a mohou si zachovat své postavení jen do té míry, nakolik je akceptují uvedené skupiny věřících.

Protináboženský teror v SSSR 1929–1941

Po upevnění Stalinovy moci kolem roku 1929 a likvidaci NEPu dochází k obnově protináboženského teroru, trvajícího až do roku 1941. Začal vyhozením chrámu Krista Spasitele v Moskvě do povětří (1931) a vyhlášením „bezbožné pětiletky“ (1932).

Katolická akce

23. prosince 1922 vydává papež Pius XI. encykliku *Ubi arcano*, kde zdůrazňuje laický apoštolát, zejména účast laiků v profesních skupinách intelektuálů a jako katechetů při náboženské výuce dětí.

Lateránské smlouvy

V Itálii došlo v roce 1929 k vyřešení římské otázky uzavřením *tří mezinárodních smluv* mezi Apoštolským stolcem a Italským královstvím, nazvaných podle lateránského papežského paláce, sídla papežova vikáře pro město Řím, v němž byly uzavřeny, smlouvami lateránskými.

První lateránská smlouva:

Itálie uznává mezinárodněprávní subjektivitu (*suverenitu*) Apoštolského stolce neboli Svatého stolce na základě staletého obyčeje a ke splnění úkolů, které mu ve světě přísluší; garantuje Apoštolskému stolci výkon státních funkcí na území nově zřízeného útvaru, zvaného Vatikánské Město. Úředníci a úřady římské kurie i mimo území Státu Vatikánského Města požívají exempce, resp. imunity. Papež je chráněn ve stejné míře jako hlava italského státu. Apoštolský stolec má nadále aktivní a pasivní *legační právo*.

Papež uznává, že Řím je hlavním městem Itálie a vyjadřuje svůj dodatečný souhlas s připojením církevního státu k Itálii.

Druhá lateránská smlouva:

Itálie se zavazuje předat Apoštolskému stolci *odškodnění* v hotovosti (750 milionů lir) a v cenných papírech (v hodnotě 1 miliardy lir) a Apoštolský stolec toto odškodnění přijímá.

Třetí lateránská smlouva:

Mezi Apoštolským stolcem a Itálií se uzavírá *konkordát*, tj. smlouva, která se týká postavení Katolické církve v italském státě. Obligatorní civilní sňatek zavedený roku 1870 se ruší, v Itálii platí alternativní forma uzavření sňatku (volba mezi církevní a civilní formou). Napříště se uznávají rozhodnutí církevních soudů v manželských věcech. Výuka náboženství ve školách se povoluje.

Polateránský vývoj vztahů Itálie a katolické církve

Provedení a uskutečnění dohod obsažených v uvedených smlouvách v následujících měsících a letech však bylo doprovázeno na italské straně řadou výkladových poznámek, z nichž bylo patrné, že *fašistický stát nechce ustupovat ze zásad státní omnipotence* a nemíní trpět na svém území sdružení, která by nebyla řízena fašistickou stranou, ať již pro dospělé, nebo děti a mládež.

Již v roce 1931 vypukl konflikt mezi italským státem a římskou kurií kvůli nátlaku fašistů na likvidaci činnosti Katolické akce v diecézích a všech podobných aktivit katolických laiků a také sdružení církevní mládeže. Papež Pius XI. se ohradil protifašistickou encyklikou *Non abbiamo bisogno* z 29. června 1931.

Lateránské smlouvy plně realizovala až demokratická Italská republika po roce 1947, která nejen plně uskutečnila konkordát s Apoštolským stolcem z roku 1929, ale (věcně) obdobné smlouvy uzavřela s několika dalšími církvemi a se svazem židovských obcí. Konkordát byl v roce 1984 přeformulován novou konkordátní smlouvou z *Villa Madama*, formulovanou podle zásad otevřenosti a náboženské svobody vyhlášených Druhým vatikánským koncilem.

Další prohloubení sociální nauky katolické církve

15. května 1931 papež prohloubil sociální nauku církve v encyklice *Quadragesimo anno*, kterou nejen vzpomíná čtyřicátého výročí vydání encykliky *Rerum novarum*, ale živě reaguje na problémy *světové hospodářské krize*. Je to jistě míry odpovědi na sociální demagogii fašistů, kteří si jako pokračovatelé italského sociálního hnutí dělají nárok na monopolní zastánce práv proletariátu.

Německo 1918–1933

Ustanovení Výmarské ústavy v demokratické německé republice, vyhlášené roku 1919, odstranila napjaté vztahy bývalé monarchie vůči církvím a založila systém světského státu nezasahujícího do vnitřních záležitostí církví, takže se někdy i v Německu hovoří o „koordinované“ odluce církví od státu, i když ve skutečnosti jde spíše o klasický případ systému světského kooperačního státu. Církví, které až dosud byly veřejnoprávními korporacemi, bylo toto právo přiznáno nadále, církevní daň nadále církví státem pro církev vybírána, dalším církvím bylo umožněno veřejnoprávního statutu dosáhnout.

Německá republika po roce 1918 zachovává rozčlenění do 48 zemí, jimž je svěřena úprava věcí náboženských. Největší z nich je Prusko, dělící se do řady provincií: od německé enklávy na východě zvané Východní Prusko přes Pomořany, Slezsko, Braniborsko, pruskou část Saska (obklopující samostatné Anhaltsko), Šlesvicko, Holštýnsko, přes Hannoversko (větší část dnešního Dolního Saska) až po Vestfálsko a Porýní. Druhou největší zemí je Bavorsko, k němuž kromě dnešního území patřila ještě enkláva Falcko v Porýní.

Znalost tohoto starého zemského členění napomáhá k pochopení platnosti zemských konkordátů uzavřených v době výmarské republiky v jednotlivých částech dnešních spolkových zemí, utvořených

v roce 1949 a 1990.

Pokud jde o katolickou církev, došlo v demokratických podmínkách výmarské republiky k uzavření tří zemských konkordátů s Apoštolským stolcem, a sice bavorského (1924), pruského (1929) a bádenského (1932). Tyto podrobné konkordáty, uzavřené ještě v demokratickém období vývoje Německa, tedy demokratickými orgány některých německých zemí, měly být završeny rámcovým konkordátem pro celé Německo. K jeho podepsání došlo až po uchopení moci nacisty.

Německo a nacismus

Hned po podpisu rámcového říšského konkordátu vicekancléřem von Papenem v červenci 1933 nacisté začali s tzv. *tichým bojem proti církvím*. Křesťanství bylo považováno za slabost, narušující bojovného ducha německého národa, křesťanský přístup za narušující myšlenku národní a rasové nadřazenosti německého národa a arijské rasy. Církevní spolky a organizace byly rozpuštěny a veřejný život odnáboženštěn.

Proti snahám o zásahy do nauky a organizace Evangelické církve a na obranu Židů vytvořil větší počet evangelických teologů a farářů *Vyznávající církev* (Bekennende Kirche), která vydala roku 1934 protest ve formě **barmenské deklarace**. Následovala její persekuce, uvěznění jejích představitelů (a později i řadových členů) a prosazování kolaborující frakce evangelické církve zvané *němečtí křesťané* (Deutsche Christen).

Na katolické straně došlo k odsouzení Rosenbergovy knihy *Mýtus 20. století* münsterským biskupem Augustem von Galenem a později k vydání protinacistické encykliky papežem Piem XI. (viz dále).

Papežské encykliky proti totalitním režimům z roku 1937

Papež Pius XI. vystoupil s ostrou kritikou nacismu encyklikou *Mit brennender Sorge* (S palčivou starostí) z března 1937.

O několik dní později – 19. března 1937 – vydal papež také kritiku staršího totalitního systému, komunismu, a to encyklikou *Divini Redemptoris* (O bezbožeckém komunismu). Reaguje v ní na hrůzy a útlak, kterému byli křesťané vystaveni v sovětském Rusku a v SSSR vůbec, ve Španělsku (1934) a v Mexiku. Podrobněji analyzuje sociální demagogii, která činí komunismus přitažlivým, a varuje věřící před naivní podporou komunistického hnutí. Encyklika přináší rozbor podstaty marxismu a jeho názorů na společnost, i příčin jeho urputné nenávisti k náboženství a církvím.

SSSR po roce 1941

Tvrdý proticírkevní kurz nastolený Stalinem roku 1929 se neměnil ani v době ohrožení válkou, dokonce pokračoval po uzavření sovětsko-německé smlouvy ze srpna 1939, vstupu sovětských vojsk do východních území Polska dne 17. září 1939, anexi Litvy, Lotyšska a Estonska i do té doby rumunské severní Bukoviny a Besarábie (1940). Ke změně státní politiky dochází vzápětí po německém útoku na Sovětský svaz v červnu 1941. Již následující den po útoku se chápá *moskevský metropolita* iniciativy a vyzývá všechny pravoslavné k obraně hranic *svaté Rusi*, k čemuž je mu poskytnut veřejný rozhlas. Stalin ve svém prvním veřejném vystoupení (uskutečněném až třináctého dne od vypuknutí války) radikálně mění slovník. Činnost Svazu bojujících bezbožníků je zastavena (po válce byl zrušen úplně). Kostely jsou vráceny pravoslavné církvi, stovky duchovních se vracejí z vězení a táborů nucené práce GULAG. V záznamech filmových týdeníků je vidět kněze pomáhající ve velké vlastenecké

válce.

1943 dochází k dohodě mezi Stalinem a třemi metropolity, podle níž je zaručena svoboda vykonávat v kostelích církevní obřady a po čas války i v armádě. Povoluje se několik ústavů k výchově duchovních a několik klášterů. Přislubuje, že nebude stát v cestě obnovení moskevského patriarchátu. Církev se však „dobrovolně“ zavazuje, že nebude provádět žádnou katechezi a žádnou charitativní (sociální a zdravotnickou) činnost, tedy dvě významné činnosti, které jsou pro křesťanství typické. Nadále zůstal v platnosti a tvrdě byl aplikován státní zákaz tisknout a dovážet Bibli a náboženskou literaturu.

Po druhé světové válce upadá řada zemí ve středovýchodní Evropě a na Balkáně pod totalitní moc komunistické či jinak nazývané marxisticko-leninské strany. Ve všech je rychle či pomaleji zaveden systém ideologického ateistického státu, tedy konfesního státu à rebours. Polsko, Maďarsko a NDR vyhlásují odluku státu a církve podle sovětského vzoru.

Ekumenické hnutí

Důležitým jevem 20. století s důsledky pro právní řád církví je ekumenické hnutí. Zrodilo se na počátku 20. století v lůně protestantství. Jeho podstatou je snaha o překonání rozdělení křesťanů, o spolupráci mezi církvemi (resp. *denominacemi*, jak říkají protestanté) a o jejich konečné sjednocení. Podnět k založení ekumenických organizací dala Světová misijní konference konaná v Edinburghu roku 1910.

Nejprve byla založena *Mezinárodní misijní rada*, organizující spolupráci církví v zemích třetího světa (1921). Následovalo hnutí *Život a dílo* (Life and Work) – z iniciativy luterského arcibiskupa z Uppsaly Nathana Söderbloma – na konferenci ve Stockholmu (1925). Kladlo důraz na sblížení církví v praktickém životě a povinnostech křesťanů vůči světu. Třetím bylo hnutí *Víra a řád* (Faith and Order) – z iniciativy biskupa anglikánské církve v USA Charlese Brenta – na konferenci v Lausanne (1927). Usilovalo o vzájemné porozumění a sblížení církví v učení a církevním právu.

V roce 1937 se tato poslední dvě hnutí spojila a založila **Světovou radu církví** (World Council of Churches). Generální sekretariát sídlí v Ženevě, první valné shromáždění se konalo v **Amsterodamu** roku 1948. Tehdy bylo přijato 147 církví ze 44 zemí světa, mezi nimi čtyři evangelické církve z Československa.

K upevnění postavení SRC a rozšíření o další především reformační církve došlo na Druhém valném shromáždění v **Evanstonu** (Ohio, USA) roku 1954.

Třetí valné shromáždění Světové rady církví se uskutečnilo v indickém **Novém Dillí** (1961). Během jeho zasedání se do Světové rady církví nově včlenila i Mezinárodní misijní rada jako její třetí složka (vedle hnutí Faith and Order a Life and Work) a za členy byl přijat větší počet autokefálních pravoslavných církví z komunistických zemí, jejichž vlády k tomu konečně daly souhlas. Zástupci Apoštolského stolce se zasedání účastnili jako pozorovatelé.

Druhý vatikánský koncil (1962–1965)

V lednu 1959 dospěl papež *Jan XXIII.* (1958–1963) k závěru, že je třeba projednat se světovým episkopátem (se všemi katolickými biskupy na světě) postavení církve v současném světě a v souvislosti s tím reformovat dosavadní církevní právo. Proto se rozhodl svolat dvacátý první ekumenický koncil nazvaný jako druhý vatikánský.

Koncil se sešel na devíti zasedáních v průběhu čtyř let. První částí předsedal Jan XXIII. Na jaře 1963 zemřel a za papeže byl v konkláve zvolen *Pavel VI.* (1963–1978). S napětím se očekávalo, zda svolá pokračování koncilu (papežovou smrtí se totiž koncil přerušuje, resp. končí). Učinil tak a ještě po tři další roky koncilu předsedal.

Koncil vytvořil *šestnáct dokumentů* (čtyři koncilové konstituce, devět koncilových dekretů, tři koncilové deklarace), vesměs v době pontifikátu Pavla VI. Papež s každým z nich jednotlivě vyslovil souhlas a vyhlásil je. Jejich originál je latinský.²⁰ Tyto dokumenty nejsou zákony či právními normami (na rozdíl od apoštolských konstitucí, motu proprio a obecných dekretů). Jsou však rozhodujícími podklady pro tvorbu církevních zákonů i pro jejich výklad.

Prvním dokumentem ještě před koncem roku 1963 vyhlášeným byl dekret o sdělovacích prostředcích *Inter mirifica*. Několik dní po něm následovala konstituce o posvátné liturgii *Sacrosanctum Concilium*. Ta se stala základem pro rozsáhlou *liturgickou reformu*. Mše svatá byla obohacena o větší počet volitelných eucharistických modliteb (anafor), byla připuštěna koncelebrace mše více kněžími, zavedena četná nová biblická čtení (a to i ze Starého zákona), připojeny přímluvné modlitby, povoleno občasné přijímání pod obojí. Nová liturgie byla vyhlášena v latinské podobě a dovoleno její slavení v národních jazycích, vždy po schválení překladu příslušnou římskou kongregací.

Nově prohloubená *nauka o církvi* (eklesiologie), na jejímž podkladě se v následujících desetiletích reformovalo i kanonické právo, má základy vyjádřeny ve věroučné konstituci o církvi **Lumen gentium** (Světlo národů) z 21. 11. 1964 a v pastorální konstituci o církvi v dnešním světě **Gaudium et spes** (Radost a naděje) ze 7. 12. 1965.

Deklarace o náboženské svobodě **Dignitatis humanae** ukládá církvi více než dříve hájit *svobodu svědomí* nejen svých členů, ale všech lidí na světě.

Přijaty byly ekumenické zásady a principy spolupráce i s jinými náboženstvími než je křesťanství.

Pokoncilové (přechodné) právo

Komise pro vypracování zákoníku, ustavená v březnu roku 1963, na něm pak pracovala téměř 20 let. Některé dílčí normy byly uváděny v život již v předstihu před vydáním nového kodexu. Kanonické právo z mezidobí 1964–1983 je považováno za zvláštní úsek dějin kanonického práva (*mezidobí*).

Kodex kanonického práva 1983

Papež *Jan Pavel II.* vyhlásil dne 23. 1. 1983 promulgační apoštolskou konstitucí *Sacrae disciplinae leges* nový **Codex Iuris Canonici**, označovaný zkratkou CIC/1983. Jeho účinnost stanovil na první neděli adventní toho roku, tj. na 27. 11. 1983, a k témuž dni abrogoval účinnost CIC/1917. Dále však zůstaly platit mezinárodní smlouvy (konkordáty), nabytá práva (*iura quæsitæ*), nabyté výsady (*privilegia*), některé obyčeje.

Kodex stejně jako jeho předchůdce zavazuje principiálně jen latinskou církev.

Nový CIC se od starého liší především odlišnou systematikou a částečně i obsahem, což souvisí v obou případech s přehodnocením některých teologických důrazů posledním koncillem. Zdůrazňuje:

- že celá církev – všichni její členové – společně tvoří *Populus Dei* (Boží lid),
- vedle služebného (hierarchického) kněžství se uplatňují v právu i církevní praxi v míře daleko větší než dříve také důsledky *všeobecného kněžství všech věřících*, společného kněžím i laikům, mužům i ženám, a
- princip *kolegiálnosti biskupského sboru* na úrovni celocírkevní i místní.

Rozvoj ekumenické nauky vede ke *změnám norem dotýkajících se vztahů k jiným křesťanským vyznáním*.

²⁰ Předklady dokumentů do češtiny byly vydávány postupně. Souhrnný předklad všech byl vydán pod názvem *Dokumenty II. vatikánského koncilu*, Zvon, Praha, 1995.

Další významnou změnou je *zvýšení podílu partikulárního práva* v celkovém systému církevního práva katolické církve latinské. Proto je v novém CIC větší množství zmocňujících norem, které podrobnou právní úpravu některých záležitostí přenechávají diecézním biskupům, event. biskupským konferencím. Proto je i legislativní materie nového CIC stručnější. Naznačuje to *počet kánonů*: 1752, tedy asi o čtvrtinu méně než v kodexu předešlém.

CIC/1983 stanoví ve svém c. 1: „Kánony tohoto kodexu zavazují pouze členy církve latinského obřadu.” Skládá se ze sedmi knih:

Liber I.:	De normis generalibus	Všeobecné normy	cc. 1 - 203
Liber II.:	De Populo Dei	Boží lid	cc. 204 - 746
Liber III.:	De Ecclesiae munere docendi	Učitelská služba církve	cc. 747 - 833
Liber IV.:	De Ecclesiae munere sanctificandi	Posvěcující služba církve	cc. 834 - 1253
Liber V.:	De bonis Ecclesiae temporalibus	časná dobra (majetek) církve	cc. 1254 - 1310
Liber VI.:	De sanctionibus in Ecclesia	Církevní tresty	cc. 1311 - 1399
Liber VII.:	De processibus	Procesní právo	cc. 1400 - 1752

Úřední český překlad byl vydán roku 1994.

Kodifikace práva východních katolických církví

Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium (CCEO) vyhlásil Jan Pavel II. dne 25. 10. 1990 s účinností ke dni 1. 10. 1991. Zatímco CIC/1983 zavazuje pouze církev latinskou, CCEO je společným zákoníkem pro všechny katolické východní církve. I tento kodex je psán latinsky. Nedělí se však do knih, ale do 30 titulů. Stejně jako oba CIC se dělí do průběžně číslovaných *kánonů*, kterých je v CCEO celkem 1546.

Zkoumáním shod a rozdílů mezi CCEO a CIC se zabývají komparatistické studie kanonického práva. Nejznámější konkordanční rejstřík sepsal Carl-Gerold Fürst.

Neúřední český překlad vyšel pod názvem *Manuál pro Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium* péčí HTF UK v Praze roku 1998. Úřední slovenský překlad pořídil doc. JCDr. František Čitbaj, PhD. z Řeckokatolické bohoslovecké fakulty Prešovské univerzity a vyšel v nakladatelství Gaudium v polském Lublinu.